

Међутим, исто је тако логично да би пошта морала накнадити штету ако се по правилима о одговорности за другог докаже да је штету проузроковао службеник поште. Према томе, није битно нити сме бити одлучујуће што пошта неће одговорност за последице већ само за пошиљке јер је наш Савезни Устав изричито прописао у чију надлежност спада доношење имовинскоправних прописа. По себи се разуме да ПТТ предузећа могу преко одговорних фактора утицати на доношење нормативних прописа од надлежних органа који ће заштићујући права ПТТ предузећа најбоље штитити и интерес друштвене заједнице и свих њених чланова.

8. По Уставу СФРЈ (чл. 161, т. 1) облигациони и други основни имовинскоправни односи спадају у законодавну надлежност федерације па би и то био разлог да се и у односима поште и корисника поштанских услуга имају примењивати општа начела о одговорности која проистичу из Устава и осталих савезних прописа који регулишу одговорност за штету у нашем праву а не стара правна правила која су у супротности са основним начелима нашег савременог права. С друге стране, не сме се допустити да поједине радне организације својим посебним интерним упутствима регулишу питања имовинскоправних односа у друштву. Таква пракса би допустила да се створе различита правна правила о одговорности за штету која би рушила јединство нашег законодавства о имовинскоправним односима. Ако у новим друштвеним односима и по нашем позитивном праву све друштвене политичке заједнице и радне организације под одређеним условима одговарају за штету, у нашем праву не би смела остати догма о потреби посебне одговорности пошта за књижене поштанске пошиљке као и о неодговорности поште за обичне пошиљке. Примена општих правила о одговорности за штету коју проузрокују радници и службеници друштвенополитичких заједница и организација, најбољи је пут за обезбеђење начела законитости и спречавања развоја бирократије.

Д. Б. Денковић

НОРМА И ДРУШТВЕНА СТВАРНОСТ

— *Маргиналије уз расправу проф. др. Андрије Гамса* —

Недавно је у *Гледиштима* објављена расправа проф. др. Андрије Гамса под насловом *Норма и друштвена стварност* која је вероватно изазвала шире интересовање читалаца и која, по мом мишљењу, сасвим одговара новим интенцијама овог часописа да буде гласило јавне друштвене критике и теорије. Поздрављајући са задовољством ове интенције и појаву овог доприноса проф. Гамса истовремено желим да се укључим у дискусију о покренутих питањима. Пошто се та расправа састоји из два дела (први у бр. 9—10/1963, с. 14—25, а други у бр. 1/1964, с. 77—92) указиваћу скраћено на одговарајућа места када то буде неопходно за моја разматрања.

I. — *Начин разматрања односа норме и друштвене стварности*. — Називом одређена тема може да добије разне садржине током обраде јер је заиста неодређена, исувише уопштена и очигледно таква да једва даје

индикацију о предмету на који се односи. Такве теме пружају извесне предности утолико што омогућују велику слободу избора стварног предмета обраде, али исто тако оне стварају велике тешкоће када се жели одредити место датог предмета у тако широком контексту и у крајњој анализи показати оправданост формулисања теме. Ако се при том успешно савладају тешкоће, ипак се добија довољно срећено излагање и јасна потврда непосредне везаности за тему.

1. *Приступ предмету и резултати анализе.* — Имајући у виду то да се постављена тема може разматрати на разне начине, проф. Гамс је преузео задатак да се позабави само њеним правно-социолошким аспектом. Треба, међутим, истаћи да он не посматра *једну одређену норму* и друштвену стварност која је за њу *релевантна* него сам феномен норме као специфичног дела друштвене стварности уопште, свуда и увек где и када се јавља у историјској пракси и животу друштвених заједница. Управо зато његова намера да ограничи анализу на поменути аспект морала је остати неостварена јер су такав приступ и постављање проблема по природи ствари водили на подручје филозофије, социологије, економије, политикологије, антропологије, теорије државе и права, итд., иако, наравно, нису могли да се подједнако испоље и аналитички оквири и методи свих ових научних области или дисциплина. Карактеристично је и донекле изненађујуће да проф. Гамс овде показује више сваког другог него специфично правног посматрања које се увек од њега као еминентног цивилисте може и треба очекивати. То је само доказ да захват одређеног предмета од стране одличних познавалаца неке гране позитивног права намеће им у датом случају и улогу филозофа, социолога, политиколога, итд. А када је већ тако, то значи, поред осталог, да су спремни да прихвате и „ризик“ разговора са специјалистима за друга научна подручја и евентуално појаву њихових критичких и полемичких осврта.

Међутим, морам одмах рећи да тај у основи формалан момент није био најважнији кад сам одлучио да се осврнем на ову расправу. Битна је, у ствари, моја убеђеност да је она доиста значајна. Она не оставља читаоца равнодушним пре свега зато што се први пут у нашој литератури покрећу неки научни проблеми на један нов и знатно оригиналан и свакако интересантан начин. А познато је да наука има највеће користи управо од таквих студија. Признајући такве заслуге проф. Гамсу, сматрам потребним да изнесем своје опште утиске о његовом начину анализе и постигнутим резултатима. Следствено постављеном циљу и ширини дијапазона расправе проистекла су уопштавања која добијају карактер личне филозофије, синтезе и полазне тачке у научном проучавању и емпириском сазнавању појединих феномена и целокупног друштвеног живота. Као таква она је несумњиво и резултат темељнијих преокупација и пролог за даља истраживања. Управо због тога она представља и једно дубинско понирање у многе проблеме али тако да се не губи нит руководне идеје. И поред тога што се на релативно малом простору нашао велики број проблема

постоји једна или неколико битних поставки које су јасно истакнуте и доследно развијане. У томе је и снага и слабост позиције проф. Гамса.

То је, вероватно, условило и својеврсно обједињавање историјско-генетичког и актуално-егзистенцијелног приступа предмету. Наиме, проф. Гамс је сматрао неопходним да укаже на развојну линију човечанства, ступњеве кроз које је оно пролазило током процеса еманципације од природе, на рефлектовање тог процеса у развоју и положају човека као друштвеног бића. Али, заједно с тим он указује и на актуално стање и праксу данашњице у нормирању друштвеног живота уопште и нарочито на деформације које се при том јављају у социјалистичком друштву. Њега не интересује норма само у њеном егзистенцијелном облику као саставни елемент савременог друштвеног живота него настоји да утврди порекло, суштину и облике постојања овог феномена.

Он то чини на један есејистички начин. Кондензованим стилем он развија мисли које не делују као обичне констатације него као ангажовано реаговање на извесне историске и савремене податке. Расправа није интонирана научном уздржанашћу и одмереношћу; она није сувопарно и праволиниско излагање са уобичајеном литературном апаратуром и опрезно и са резервама формулисаним ставовима. Штавише, мени изгледа да ту има и извесних акцената који нису неопходни у оваквом разматрању. Али, све то чини расправу веома садржајном, живом, егземпларном у погледу инвентивности у неким деловима. Она је дакле не само далеко од јаловог академизма него и од схематског и догматског опортунизма оних који немају смелости да мисле својом главом чак ни у науци где је то, иначе, елементарна претпоставка постизања ма каквог озбиљнијег резултата.

2. *Мотиви мога критичког осврта.* — Разуме се, једна расправа са овако опредељеним предметом, оваквим особинама, низом идеја и сложеностју и тежином проблема нужно изазива и подстиче на размишљање све оне који се баве истим или сличним питањима. Занимљиво је при том да баш њене слабости и недостаци, којих има и поред свега реченог, постају далеко више непосредни поводи за реаговање него утврђене позитивне стране. У том смислу ће се кретати и ово моје разматрање. Уосталом, познато је да када се људи у нечему слажу нема ни могућности ни потребе за неком стварном дискусијом. Самим тим оцртани су и задаци и границе ових маргиналија. Немам намеру да самостално утврђујем предмет у вези са постављеном темом и да га систематски развијам тражећи најподеснији начин него само да покушам да се крећем у контексту садржине дате расправе, да се дотакнем проблема који се у њој налазе и да истакнем друкчије ставове. Наравно, можда се у томе неће моћи довољно да разграниче ствари у којима се слажем од ствари у којима се не слажем са проф. Гамсом, али наглашавам да је филозофско-социолошко-политиколошки итд., оквир такав да заслужује критику. Међутим, ја ћу настојати, да ипак у средиште своје пажње поставим *правнотеориске окви*ре критиковане расправе или бар оно што ми изгледа највише са тим повезано. Само тако и могу остати на терену своје специјалности.

II. — *Друштвени живот и феномен норми.* — Разматрање места, карактера и улоге феномена норми у склопу целокупне друштвене стварности представља задатак социологије, а када се то чини са широким историским захватом као у расправи проф. Гамса онда је то подручје на коме се могу такође афирмисати или проверавати поставке историског материјализма. Но пошто је тај задатак веома сложен а простор овакве расправе недовољан и тежња проф. Гамса да нарочито истакне неке своје идеје очигледна — уследили су погледи и формулације који су спорни или подобни да изазову неспоразуме. Наравно, и сваки покушај освртања на њих може довести колико до евентуалних разјашњења толико и до нових неспоразума.

1. *Свест као елемент друштвене стварности.* — Под друштвеном стварношћу треба подразумевати укупност друштвених феномена или друштво уопште или одређену заједницу људи у којој се манифестује целокупност друштвеног живота. Та стварност се битно карактерише присуством свести као једног облика постојања и кретања материје, облика који је само највиши вид и фаза у еволуцији материјалног света. Али, свест није довољно посматрати као битан момент и квалитет друштвене стварности него и као компоненту која се повезује са осталим компонентама. Она се јавља у многим и различитим видовима — као индивидуална или колективна, нижа или виша, овако или онако уобличена, итд. Због свега тога друштвена стварност се само релативно одваја од природне стварности и зато постоји јединство и прелажење једне у другу. То се огледа, поред осталог, и у томе што се у друштву јављају објективно и субјективно уопште и што се та два момента у реалним друштвеним феноменима повезују у специфично јединство. У друштвеној стварности као таквој зато се и разликује објективно и субјективно биће друштва.

Од ових поставки полази и проф. Гамс, али у конкретном објашњавању свести као елемента друштвене стварности он имплицитно или експлицитно долази и до таквих закључака који су у супротности са таквим полазним поставкама.

То је најочигледније када покушава да разграничи природу од друштва. Иако је тешко претпоставити да је реч о стварном опредељењу за једну *дуалистичку концепцију* на основу инсистирања да у природи постоји *каузалитет* а да у друштву влада *финалитет* — управо се на то своди с једне стране недовољно истицање чињенице да баш у друштву владају објективне закономерности и с друге стране сувише велико подвлачење да је подручје стварно друштвеног обележено постојањем свести као такве. На почетку и на крају се изричито каже „Природа у ужем смислу је свет каузалности, друштво је свет финалности, нормативности“ (II, с. 91). А треба подсетити да је социологија постала наука тек када је почела да открива објективне законитости друштвеног живота, када је утврдила да и ту постоји детерминизам, повезивање елемената од којих једни имају карактер узрока а други последице и када су утврђене бар основни закони развоја, структурирања и функционисања друштвене стварности и њених делова. Исто тако, треба подсетити да је из оштрог раздвајања природе и друштва

настала неокантовска социологија а нарочито правна наука (најизразитије представљена у учењу Ханса Келзена).

Постојње специфичних објективних законитости које се испољавају и модификују под дејством финалитета, показују извесне *сличност* друштва са природом. Свест је заиста предуслов постављање циљева али она је детерминисана објективним чиниоцима, а финалитет исто тако. Зато се сви друштвени феномени и не могу посматрати упрошћено као израз финалитета. Може се рећи да је свет природе тамо где нема никаквог присуства свести, али се не може рећи да је свет друштвеног само тамо где постоји финалитет. Свест се укључује у друштвену стварност, представља њен елемент (иако битан и специфичан) и само заједно са осталим даје оно што се релативно одваја од природе. При том, ти „остали“ елементи нису саставни део природе.

Зато је од највећег значаја утврђивање суштине друштвених феномена, онога што им је заједничко без обзира какав имају вид постојања. То није свест као таква него њено спајање са низом других елемената друштвеног живота. То је, такорећи, *амалгам субјективног и објективног* који је присутан и специфично успостављен у свему што има својства друштвености. Оно што представља супстрат сваког друштвеног феномена јесте *друштвени однос*, тј. једна специфична веза међу појединцима и групама пахваљујући којој понашање или ситуација једних изазива извесне реперкусије на понашање и ситуацију других и то непосредним или посредним дејством свести. Таквог односа нема у природи, па ни у животињском царству. Овакво схватање јасно је истакао Маркс када је тврдио да је друштво — целокупност друштвених односа, да је човек — својеврсна целина друштвених односа, да је одређена роба — извесни скуп друштвених односа, итд., Све што је подобно да изазове успостављање друштвених односа, што их „посредује“ и на чему се они одржавају добија елементе друштвености и постаје део специфичне реалности у целини или делимично.

Међутим, проф. Гамс налази да се суштина друштвеног састоји — као што ћу мало касније показати — не само у свесном и финалитету уопште него у *нормативном* које није ништа друго до само један облик постојања друштвене свести.

2. *Улога нагона у друштвеном животу.* — Сваком ко је иоле упућен у ове ствари вероватно је пало у очи да проф. Гамс придаје изузетно велики значај *нагонима* када настоји да открије корене друштвеног живота а нарочито норми као његовог највишег и правог израза. То утолико пре што је ово, колико знам, први покушај код нас да се осветле и ти моменти. Подсетивши на Дарвинова открића и нагласивши корисност доприноса психолога Фројда и Адлера, он утврђује следеће: основне животне функције не само животиња него и људи су нагон за самоодржавањем који је усмерен на подмирење материјалних потреба и обезбеђење физичке егзистенције у средини у којој се налазе и нагон за одржавањем врсте који је усмерен на задовољење извесне биолошко-физиолошке потребе и стварање потомства; но, ови нагони се не могу *непосредно* него само *посредно* про-

живљавати, тј. преко норми и то само ако и како их ове дозвољавају;; тако настаје процес преображавања, потискивања и „сублимирања (*resp.* продуховљења)“ нагона и то првог у *својину* и *власт* (који немају утврђене границе интензитета) а други у *брак* (који поставља границе интензитету овог нагона); битно је то да су ти нагони она супстанца из које „деривира“ свест и заједно с њом норме; пошто су то два конститутивна нагона, одговарајуће институције — својина и брак а заједно с њима и рад као претпоставка и функција својине — стално су присутне у друштву одкад оно постоји и докле буде постојало с тим што се облици кроз историју нужно мењају (све I, с. 19—22).

Овај приказ поставки проф. Гамса може, признајем, изгледама сувише упрошћен, али ми се чини да су оне у оригиналу и неразвијене и противречне и да остављају утисак знатно упрошћене конструкције. Независно од тога колико су фројдизам и Адлерова психолошка теорија могли допринети обогаћењу социологије уопште и колико марксистичка социологија може тражити подстицаје и користити с мањим или већим модификацијама неке погледе и тековине каснијих и других теорија (на чему проф. Гамс инсистира) изгледа ми основано ставити само неколико напомена.

Пре свега, феномен нагона чак и ако је урођен човеку, вероватно спада у целини у његово *природно* биће. Као такав он стоји изван друштвеног као и све друго што обележава човека као природно биће. Нагони су уопште својства јединки и тако се и испољавају. Само се тиме може објаснити околност да оснивачи марксизма, који су одлично знали и целини епохалну вредност Дарвинових открића, нису сматрали плодотворном идеју друштвене улоге нагона. То исто важи и за касније марксисте. За разлику од неких старијих и новијих социолошких теорија које сувише уносе биолошке и психолошке моменте и погрешно их схватају, марксизам испитује *друштвено* биће човека, а то значи и друштвени живот у правом смислу речи. Зато марксизам и нема потребе да тражи решење проблема о корену, извору, подлози, итд., „друштвеног“ као таквог или неких значајнијих друштвених институција у „потискивању“ и „сублимацији“ нагона! Уместо тога марксизам, па и низ других теорија, откривају један други феномен: то је *интерес* који имају појединци, групе и читаве заједнице и који делује као мотивациони фактор, објективно дат и субјективно схваћен, свих *друштвених* активности. Интереса, међутим, нема у природи па ни у животињском царству.

Затим, иако је тачно да људи у организовању заједничког живота регулишу, поред осталог, и испољавање и задовољавање нагона, ипак они то чине сасвим слично регулисању осталих биолошких, физиолошких и сличних потреба. И поред тога што то није друштвено, ипак има одређени утицај на *друштвени* живот и само зато и утолико подлеже одговарајућем регулисању. А чињеница да се нагони уређују и друштвеним инструментима ниуколико не значи да су нагони „деривациона основа“ регулисања као таквог и инструмената и институција које се у вези с тим појављују. Нарочито нема стварног разлога да се најважније друштвене институције

објашњавају нагонима. Не, „дериwациона основа“ таквих друштвених феномена и свих осталих налази се у неким другим и то увек друштвеним феноменима. А друштво и човек као делови природе уклопљени су у њу преко *сопствених* природних елемената или страна. Тако се друштвено повезује са природним.

Најзад, нетачно је да се нагони проживљавају само преко норми и у њиховим оквирима, посредно и ако их оне дозвољавају. Баш напротив, нагони као такви избијају и делују врло често *на супрот* постојећих норми, против захтева који су у нормама изражени. Иако су код највећег броја људи друштвено каналисани, нагони не могу бити спречени и онемогућени чак и кад су дијаметрално супротни нормама. Норме ни теориски ни практично не могу онемогућити непожељно испољавање нагона.

Дакле, не видим зашто би само наизглед убедљиву конструкцију проф. Гамса претпоставили познатој и широко образложеној и тачној поставци марксизма о *раду* и друштвеној *делатности* уопште којом се објашњава прави смисао и сам карактер друштвеног живота. Ту се сажето истичу објективни и субјективни моменти тога живота и крајња основа најважнијих друштвеној феномена.

3. *Неоснованост идентификовања друштва и феномена норми.* — На доста места изричито а још више кроз цело излагање провлачи се мисао проф. Гамса и да су „друштво“ и „норма“ идентични појмови или да је сам *супстрат* друштвеног сведен на нормативно.

Тако он каже: „Оно што даје специфичну карактеристику појму друштва, то је управо норма“ (I, с. 14); за разлику од природе где владају природни закони „[...] у људским друштвима — норма“ (I, с. 15); „људско друштво, дакле, разликује се од животињског [...] управо по томе што представља свет норми, моралних правила“ (I, с. 17); такође он узима као блиске или синонимне изразе „у нормативном поретку, у друштву“ (I, с. 21), „посредством друштва [...] посредством нормативног поретка“ (I, 22); на почетку другог дела расправе указује „ако је нормативно и друштвено синоним“ (II, с. 77), „[...] најдубљи смисао друштвенога, нормативнога“ (II, с. 78, у примедби); али, исто тако он идентификује категорије норме и субјективног бића друштва или пак, идеологије „Ако је норма субјективно биће друштва [...]“ (II, с. 77). „Ако норму и нормативно у друштву схватимо у најширем смислу као идеологију [...]“ (II, с. 78), а у закључку примећује „[...] субјективно биће, свесна нормативна компонента све се више шири, постепено надвладава објективно биће“ (II, с. 91).

Није потребно доказивати да су овде допуштене неодређености и недоследности у схватању феномена норме, а затим и непотребно и неосновано идентификовање различитих социолошких категорија. Из таквих ставова произлази закључак да сем различитих врста норми и нема *стварно* друштвеног, да се то друштвено налази само у нормативности. Следствено томе, излази као да и нема обиља различитих друштвених елемената, да се социологија и све друштвене науке баве испитивањем само норми а не и неких других феномена, итд. Међутим, јасно је да су норме само

један низ поред многих и различитих друштвених феномена. Уосталом, ни проф. Гамс то не може оспорити јер полази од тога да се у друштву мора разликовати објективно и субјективно биће, сем наравно ако под првим не подразумева природну страну друштва.

Уопштé, нормe су само један од облика друштвене свести, њен део, део субјективног бића друштва. Али, баш као друштвени феномени нормe егзистирају у јединству и повезаности са другим елементима друштва и чак истовремено фигурирају и као објективно биће друштва или тачније као друштвена стварност посебне врсте. Због свега тога неосновано је стављати знак једнакости између феномена норми и друштва.

III. — Друштвене нормe уопште и правне посебно. — Феномен друштвених норми је увек предмет посебног интересовања правника просто зато што се најчешће сматра и данас, као и раније, да је то *genus proximum* самог права — ако се оно, наравно, схвати као скуп специфичних друштвених норми. Следствено томе, сматра се да се задатак дефинисања појма права своди само на утврђивања шта је његова *diferentia specifica*. Пошто је то основни и најтежи проблем правне науке, ја ћу се на њему задржати само у оној мери у којој и проф. Гамс додирује односне моменте.

1. Шта је друштвена норма? — Иако су социолози најпозванији за објашњење овог феномена, очигледно је да и ми правници морамо бар приближно знати шта он представља. Нажалост, ту постоји велика неодређеност, некритичност и таутолошко дефинисање. Зато, готово да и не би требало пребацити проф. Гамсу за такве и сличне недостатке у његовом схватању нормe. Он каже да је то „оно што у друштву одређује шта се сме а шта не сме радити“ (I, с. 16), да нормe „прописују правила за уређење међусобних односа [...] шта се сме а шта не сме [...]“ (II, с. 78, примедба). Из овога се, међутим, не види шта је *супстрат* нормe из чега се она састоји. Додуше, из целог контекста расправе следи констатација да су то „појаве свести и духа“ (I, с. 23) али то није довољно. По мом мишљењу, норма је релативно издиференциран и кристализован облик друштвене свести, подобан за усмеравање друштвеног понашања човека (појединца или групе) предвиђањем какво оно треба да буде и истовремено последица које ће уследити ако буде супотно. То је извесна замисао или логичка одредба о могућем и потребном понашању или односима људи у њиховом заједничком животу. Следствено томе, свака норма садржи диспозицију и санкцију које назначују и јасно разграничавају позитивно и негативно понашање. Зато је проф. Гамс тачно и добро нагласио и момент својеврсне квалификације у свакој норми (I, с. 17, 19). Он мисли да је то у основи морална квалификација, али мени изгледа да је такво гледиште ипак уско. Јер, то је тачно само уколико се као момент појављује савест, тј. интимно опредељење за нешто као „добро“ и истовремено оцењивање супотног као „зло“. Пошто, пак, има разних норми, то је и квалификација исте природе каква је и норма, тј. она се појављује као извесно мерило оцењивања стања и понашања људи (психичких и физичких), њихових узајамних веза и чак веза са стварним или фиктивним оквирима у којима се налазе. Да-

кле, има оцењивања и са становишта других критеријума. Постоје, наиме, религијске, моралне, обичајне, конвенционалне, правне и друге норме и све оне имају своје критеријуме оцењивања, несводљиве на остале, специфичне колико и свака од дотичних норми.

Иако проф. Гамс говори о *норми* (једнина!), разуме се, он полази од тога да постоји мноштво норми у сваком друштву. Оне се појављују и у различитим видовима. Изузетак је само примитивно („органиско“) друштво у коме постојеће норме нису биле издиференциране на разне видове него су се све и свуда појављивале као јединствене. Исто тако, он прихвата врло распрострањену претпоставку да ће будуће бескласно друштво имати такође јединствен вид норми — моралне. А да би ту чињеницу истакао употребљава час израз „нормативни систем“ (II, с. 79, 80, 81), час „нормативни поредак“ (I, с. 21, 22, II, с. 78, 80, 82), али не баш прецизно јер под тим подразумева и целокупност норми датог друштва, односно као синоним „нормативног“ и „нормативности“ и одређену врсту норми које сачињавају целину. Доиста, постоје многи и разноврсни *системи норми* као засебне целине али и њихово међусобно повезивање на одређен начин, преплитање и прелажење једних у друге. При том је особито уобличен *систем правних норми* јер је у његовој структури и функцији присутна тенденција стицања што веће складности.

2. *Да ли су друштвене норме дериватив нагона?* — Као што је напред указано, проф. Гамс сматра да нагони имају крупну улогу у друштвеном животу. У вези с тим он развија гледиште да норме „деривирају“ из нагона. Другим речима, он објашњава порекло или корен норме — посматрано и у историској перспективи и у перспективи њеног актуалног остваривања — у два поменута нагона. Истовремено он изричито тврди да норма није дериватив свести и интелигенције.

Иако није сасвим јасно шта он подразумева под „деријацијом“, изгледа да има у виду оно из чега норма произистиче а такође сâм процес успостављања норми. Ако је тако, онда његово одбацивање свести и интелигенције *ipso facto* значи негирање онога што је за сваку норму најбитније. Јер, норма је увек у безусловно творевина свести, на неки начин изражене. Норме не могу бити неки епифеномен нагона, као што не могу бити ни продукт неких метафизичких или природних снага, него је увек у њиховом стварању неопходан одређени степен свести и, како се често истиче, вољне активности људи. Исто тако, у процесу остваривања захтева садржаних у нормама свест и воља се појављују као неопходан предуслов. Без тога норме уопште не могу постојати.

Мада проф. Гамс каже да се два основна животна нагона преображавају у установе својине и брака (I, с. 20), он би морао узети у обзир и следеће: прво, да ли све и различите норме које сачињавају те установе (дакле, религијске, обичајне, моралне и правне) проистичу из та два нагона?; друго, како је могуће објаснити „деријацију“ *низа других* различитих и веома значајних друштвених институција (економских, политичких, културних, итд.) које су везане за нормирање, тј. да ли и оне „про-

истичу“ из *истих* нагона или пак неких *других*?; треће, зашто треба занемаривати *друштвене* корене којих свакако има и које треба објашњавати, и вршити захвате у биолошке, тј. извандруштвене?

И не само то: због „инерције социологизирања“ проф. Гамс просто заборавља на извесне ствари које у правној науци стоје веома близу, ако нису чак и истоветне са загонетном „дериwацијом“. То је материја тзв. *извора права*, односно правних норми. Елементарна је ствар у теорији права да треба открити тзв. материјалне изворе права (за које неки тврде да је воља божија, други да је то идеја правде, заједничког добра, солидарности, итд., трећи да је то воља класе, класни интерес или класна борба), а поред њих и тзв. формалне изворе права или опште правне акте или нормативне акте. Проф. Гамс за све то налази „замену“ у поменута два нагона!

Према томе, ако се уопште чини неопходним објашњење „дериwације“ норми, онда би се оно морало тражити у неким друштвеним *потребама*, *процесима* или *елементима* који детерминишу нормирање као такво, па и његове разне видове. А што се тиче правних норми оне заиста „дериwирају“ из нечега али то нису нагони. *Оне нису никаква „сублимација“ нагона него својеврсна кристализација друштвене свести*. Те норме су израз воље и интереса владајуће класе или целе заједнице и везане су за активност државе као посебне политичке организације било тако што их она непосредно ствара било тако што их само штити својом принудном силом.

3. *Предмет нормирања*. — Ако се стварање и деловање друштвених норми схвати као *нормирање*, искрсава питање шта је *предмет* тог нормирања? Проф. Гамс стално инсистира да норме не регулишу само спољна понашања него и унутрашња стања свести и да је због тога сувише уска и површна дефиниција која сматра да је то „правило понашања“. Напротив, по њему, норме регулишу разне друштвене односе (I, с. 17). На другом месту он подвлачи да је предмет норме објективно биће друштва, круг друштвених односа који га сачињавају (II, с. 71) и чак манифестације природног живота а пре свега нагони (I, с. 20, II, с. 78).

У вези с овим одмах истичем да норме не регулишу природу јер природно увек остаје ван њиховог домања. Међутим, ако се то природно *трансформира* у друштвено — оно може постати предмет нормирања. Друштвено као такво може бити предмет неког нормирања изузев када измиче домањају свесног деловања. Друштвена понашања уопште (физичка и психичка) потпадају под регулативно дејство норми. Додуше, и ту постоје изузеци и немогућност регулисања. Но, без обзира на све то чини ми се неосновано негирање чињенице да норме регулишу људска понашања. Може се рећи да норме регулишу и друштвене односе, али је нетачно да их оне *конституишу* или, како проф. Гамс каже, санкционишу и „[...] истовремено их чине друштвеним“ (I, с. 17). Јер, друштвени односи се и самостално успостављају, независно од било каквих норми. Штавише, могло би се рећи да су друштвени односи нужна претпоставка норми јер се на њиховој подлози ове стварају. По мом мишљењу најтачније је рећи да предмет нормирања представљају *друштвени процеси*. Јер, они су истовремено својеврсно пове-

зивање и мултипликовање понашања и односа, њихово трајање и прозвођење одређених последица. Процеси су непосредан показатељ друштвене динамике и друштвеног живота у коме и норме, поред других фактора, суделују као неопходан и ефикасан регулатор. Процеси који се могу рационализовати, тј. бар у одређеној мери ставити под контролу свести, постају подручје нормирања а то значи и регулисања и усмеравања.

Све ово важи и за правне норме. Оне су нужне и незаменљиве уколико се врше одређени процеси, а то су они који су битни за дато друштво. Развијено, глобално друштво мора користити правне норме за регулисање својих економских, политичких културних и разних социјалних процеса. Те норме су у крајњој линији одраз *могућег* и *мера* потребног регулисања, усмеравања и организовања бројних друштвених процеса.

4. *Функција друштвених норми.* — Сходно своме карактеру, месту и структури друштвене норме врше одговарајућу функцију, тј. имају одређену улогу и производе одређене ефекте у друштвеном животу. Иако проф. Гамс изричито не говори о њиховој функцији а нарочито се не изјашњава у погледу питања да ли све врсте друштвених норми имају исту или различиту функцију, ипак извесних напомена проистиче закључак о сложености улоге ових феномена. Проф. Гамс основано тврди да норме одређују *друштвене циљеве* (I, с. 16), али није тачно да су сви циљеви нормама одређени јер појединци и групе могу постављати своје циљеве мимо и чак против постојећих норми; тачно је да норме одређују *меру слободе* у друштвеној делатности човека, па чак да постављају границе и утврђују форме изживљавања нагона, тј. да врше њихово „потискивање“ (I, с. 20); несумњиво је да норме пружају *заштиту слабијим* (I, с. 24), али не треба заборављати да су исто тако и израз надмоћности једних над другим; неоспорно је да оне служе за *конзервирање* извесних стања и односа (I, с. 25), али се не може негирати да су подобне да ефикасно мењају стања и односе; извесно је да оне помажу „социјалној оријентацији“ човека (II, с. 92), али ко може порећи чињеницу да оне изазивају и антисоцијалне поступке људи уколико се сукобљавају са њиховим личним мерилима једности итд.

Оно што бих нарочито подвукао јесте околност да друштвене норме представљају свесни одраз *тенденције одржавања јединствености и целовитости заједница* у којим се стварају, интегрирање појединаца у колектив, стварање унутрашњег реда и дисциплине припадника, неопходности да се адекватним средствима спрече и отклоне штетне последице антисоцијалног понашања. Норме су један од фактора *конституисања* дате заједнице.

Такве су нарочито правне норме. Њихова функционална страна показује сложени сплет дејства, вршења улоге и произвођења резултата без којих дато глобално друштво не би могло опстати. Помоћу њих се врши до извесне границе *усмеравање* друштвеног кретања и постиже заједно с другим факторима неопходна *мера организованости* на најважнијим подручјима друштвеног живота.

IV. — *Неки показатељи противречности између правног нормирања и друштвене стварности у социјалистичким земљама.* — Ослањајући се на:

познате марксистичке поставке о вези између основе и надградње друштва, објективне стварности и друштвене свести, реалног живота и идеологије и и сл. проф. Гамс настоји да покаже „раскорак“ између идеологије и стварности и неке облике друштвених деформација углавном у СССР и нашој земљи и при том износи низ тачних запажања и снажно подвлачи неке заиста значајне моменте и проблеме њиховог развоја. Али, мени се чини да он истовремено врши и нека историска упоређивања која су прилично упрошћена. Јер, познато је да су све аналогije у посматрању историјских збивања — опредељених укупношћу конкретних услова, места и времена — најмање погодне за тачне и научно основане оцене. Сем тога, ту је захваћена социолошко-политиколошка проблематика и скоро сасвим изостала правнотеориска која у ствари треба да буде у центру пажње правника без обзира да ли су теоретичари или специјалисти за позитивно право. Они су дужни да покажу како се спецификују и рефлектују кроз призму права и његовог функционисања супротности између идеологије и друштвене стварности. Следствено томе, ја ћу овде скицирати неколико карактеристичних момената.

1. *Посебност испољавања противречности између правног нормирања и друштвене стварности у социјализму.* — У досадашњем развоју социјализма испољиле су се многе и различите противречности. Најважније од њих су по карактеру, интензитету и дејству својеврсне и не могу се просто поистовећивати са противречностима ранијих друштвених система или друштвено-економских формација. Без обзира на конкретне путеве прелаза у социјализму, заједничко је свим земљама: прво, да је тај прелаз повезан са извршењем социјалистичке револуције, „насилног“ а не „мирног“ потискивања са доминатних позиција капиталистичке класе од стране радничке класе; друго, да је тај процес уследио у релативно заосталим земљама; треће, да се у оквиру претходног друштвеног система нису конституисали основни предуслови и елементи социјализма; четврто, да је освајање доминантних позиција од стране нових друштвено-политичких снага наметнуло императиве интензивних и радикалних преображаја у циљу постизања што вишег нивоа економског развоја и степена културе; пето, да се отвара перспектива успостављања бескласног друштва, лишеног свих ранијих крупних противречности, итд.

Ове околности дају печат противречностима које настају између правног нормирања и друштвене стварности, тј. постојећег стања, констелације снага и фактора, процеса и односа који сачињавају друштвено биће у датим срединама. Ако се стварање правних норми појављује као неопходан и најефикаснији начин регулисања правца, темпа и облика друштвеног кретања, онда се *баш у праву кондезовано изражавају све неусклађености између основних субјективних снага и објективног стања ствари, између могућности за велике подухвате и остварења али и велике промашаје и погрешке, што све зависи од тога какви су односи између идеологије и постојеће стварности.* Сем тога, чињеница је да се друштвено кретање у таквим околностима врши, као и увек раније, и сасвим независно од прав-

ног нормирања. Али, оно што постаје неопходна претпоставка развоја јесте неоспорни примат правног нормирања и коришћења његових специфичних облика и то много упечатљивије изражен него икада раније. Наиме, у таквим условима остали видови нормирања, као што су обичајни, морални, итд., могу имати далеко мању улогу у друштвеним токовима него што је то случај са ранијим друштвима која нису доживљавала такве далекосежне преображаје. У томе и јесу узроци велике улоге баш правног нормирања. Међутим, оно се повезује, усклађује или сукобљава са осталим облицима нормирања друштвеног живота.

Посматран у целини систем правних норми углавном се овако поставља према друштвеној стварности. У почетку он је неизграђен, недовољан и неразвијен па се друштвено кретање врши дејством снажних и револуционарних фактора који омогућују стварање новог друштвеног стања, који дају простор за одговарајуће процесе и односе. Правно нормирање није у могућности да иде напред са темпом друштвеног развоја, оно је недовољно и због тога што живот поставља огромне захтеве и због тога што се не може у кратким раздобљима уобличити. Процес конструисања правних норми и доношења правних аката изискује далеко више времена него што је потребно за неке крупне преображаје на разним подручјима друштвеног живота. Услед тога, тек на одреној етапи развоја настаје могућност да се постигне она усклађеност између квантитативно и квалитативно развијеног система правних норми и друштвеног стања каква усклађеност обезбеђује највишу и најбоље постављену улогу правног нормирања. Оно тек тада може постати адекватан одраз стања и потреба. А после тога стварају се услови за трајно одржавање постигнуте усклађености. Утолико се социјализам и разликује од ранијих друштвених система што његов систем правних норми не долази нужно у даљем развоју у такву противречност са измењеном друштвеном стварношћу да је за разрешавање насталог сукоба неопходна револуција.

Међутим, овај неизбежни и нормалан развојни циклус прати и низ других противречности. Пре свега ту су оне које се тичу појединих подручја нормирања јер су она различита и на разне начине се њихови развојни циклуси испољавају. Али, далеко значајније су противречности које су последице политичких деформација које се у већој или мањој мери појављују. А за њих пружају погодно тло поменути услови развоја социјализма у готово свим земљама.

2. *Субјективизам у правном нормирању.* — Правно нормирање није резултат неког механичког и аутоматског детерминизма али није ни производ идеалних и потпуно независних стваралаца норми или законодаваца. Зато правне норме могу да мање или више одговарају постојећим условима, друштвеним потребама и могућностима развоја. Пошто су оне само један од инструмената политике и управљања друштвеним пословима, оне морају бити одраз непосредан оријентације, суштинских карактеристика, физиономије и стратешкотактичких метода активности владајућих снага. У раздобљу извођења и довршења социјалистичке револуције, па и касније

у току изградње темеља новог друштвеног система стварна улога и моћ субјективног фактора достиже максималне границе, те се у вези с тим и јавља субјективизам у правном нормирању. Тај субјективизам се састоји у отступањима разне врсте, интензитета и правца од онога што би у датим околностима било адекватно нормирање. А шта је то и када постоји не може се унапред и схематски одредити него само друштвеном праксом показати и проверити. Углавном може се рећи да постоје три теоретске и практичне могућности: прва, да правно нормирање заостаје за друштвеним потребама и тада се у њему задржавају елементи традиционалног и превазиђеног или се пак не појављују на време и у потребној мери новине које живот намеће; друге, да то нормирање иде испред постојећих друштвених потреба и тада се у њему јавља оно за што нису сазрели услови и што се може показати с пуном вредношћу тек у будућности; треће, да правно нормирање буде погрешно у том смислу што се у њему јављају принципи, ставови и норме које објективни развој никад не би донео и који зато значе одступање од друштвених потреба у највећој мери и са најнегативнијим последицама.

Наравно, ово су само главни правци и врсте одступања, а како се у конкретном случају појављују то зависи од утицаја разних фактора. При том субјективизам настаје у широкој скали могућности — увек када се од низа варијаната испусти најбоље. Али, само онда када се у пракси покаже да је прихваћена изразито лоша варијанта и када због тога настају штетне, па и тешке, последице има стварног основа да се говори о субјективизму. Остало се и не може са сигурношћу верификовати.

Субјективизам у правном нормирању је само једна конзеквенца субјективизма у политици, а овај постоји када недостаје реалистичка идеологија и практично деловање. Недостатак реализма се најпре огледа у томе што се може настојати, и поред објективно постојећих великих препрека, да се спроведе политичка линија без обзира на жртве и тешкоће свим расположивим средствима. Тада идеали социјализма постају вредности за себе и по себи у име којих се јавља једна несоцијалистичка политика. Али, недостатак реализма је још очигледнији када се јављају елементи романтичарске наивности, утопизма у оцени правца кретања и перспективе будућности, када имају превласт узлет маште и неодмереност жеља у преображају друштва сходно постављеним идеалима. Но, у оба случаја правно нормирање се претвара у „декретирање“ онога што нема потребне претпоставке у реалности и зато се промене врше или уз изузетно велике тешкоће или замисли просто остану неостварене. Само зато што се путем друштвене праксе временом изврше проверавања карактера политике и правног нормирања могу се отклањати настала застрањивања било у једном или у другом правцу. И баш то показује домашаје политике и правног нормирања и границе које поставља објективна стварност.

Све ово је и проф. Гамс анализирао али на више идеолошко-политичком плану. Међутим, он дотичне појаве не обележава овако него као *нормативизам* и то упорно и без икакве ограда (II, с. 82—92). И против таквог озна-

чавања не би се могло имати ништа против када употребљени термин не би изазивао велику забуну. Ствар је у томе што се нормативизмом у правној науци назива увек једна концепција права коју је најдоследније развио Ханс Келзен а која се јавља у разним варијантама. А то је нешто сасвим друго. Чак и ако се може доказати да и СССР и у нашој земљи постоје одблесци нормативистичког схватања права не може се доказати да су само таква схватања узрок раскорака између нормирања и друштвене стварности.

3. *Манифестације етатизма у правном нормирању.* — Етатизмом се може назвати тенденција прекомерног и објективно неоправданог и штетног ангажовања државног апарата и употребе принудних средстава у остваривању политичких циљева. То је својеврсан правац, метод и резултат практичне политике као и скуп одговарајућих идеолошких концепата и поставки. У својој основи етатизам је израз разних деформација које настају у неповољним условима социјалистичког развоја. Опасности и штетне последице су утолико веће уколико су неповољнији објективни услови и немогућност и неспособност субјективних снага да их схвате и пронађу најбоља решења. Имајући власт, руководеће снаге постају жртва самообмане да је државна сила једино, најсигурније и најефикасније средство за остварење социјалистичких идеала, а уз то је занемарено или сведено на минимум коришћење осталих фактора развоја социјалистичких друштвених односа.

Пошто је држава непосредно повезана са правом неизбежно је да све деформације етатизма добију одговарајући израз у правом нормирању. Без обзира на конкретно испољавање ових деформација изгледа да је за њих карактеристично следеће. Структура државног апарата је бирократска и централистичка јер се тако ствара ослонац за спровођење круте и јединствене политике. Тако свака политичка линија и одлука, па била и најпогрешнија, постаје императив државне власти. Као такв он се може нормативно изражавати преко текућег законодавства. Само правно нормирање је усредсређено у рукама врховних државних органа који настоје да по сваку цену проведу своје замисли. А политички подухвати и њихово нормативно уобличавање су такви да дубоко засецају у битне стране друштвеног живота у тежњи да се постигну далекосежни преображаји. Ако је политика позитивна, овим начином се могу постићи велики резултати, али ако је погрешна баш због ефикасности свог остваривања, она може изазвати тешке последице. Одлучност, моћ и неприкосвеност руководећих снага у њиховој борби против отпора класних противника тада се може претворити и у одбацивање сваке критике и стваралачког деловања осталих фактора. Они немају стварних могућности да се укључе у процес правног нормирања. У том погледу сведена је на минимум и улога периферних државних органа. Правно нормирање је претежно ослоњено на силу државе а не на добровољно прихватање од стране оних који треба да га оживотворују кроз своја понашања. Али, напоредо са овим неизбежно је и спровођење политике и државних делатности изван оквира правног нормирања

и чак супротно постојећим нормама па тако настају појаве незаконитог и самовољног рада државних органа. Отуда и сам процес правног нормирања није ни интензиван ни довољно обухватан и ефикасан онолико колико би се очекивало с обзиром на остале повољне околности.

Пошто је у развоју Совјетског Савеза било највише тешкоћа и унутрашњих противречности у периоду консолидације власти и изградње основе социјализма снажно су се испојиле тенденције етатизма. Њихов саставни део и пропратна појава су деформације „култа личности“, бирократизма и субјективизма у политици у нормирању, итд. Уосталом, о томе је у совјетској и нашој литератури доста писано па је и оно што проф. Гамс пише (II, с. 82—86) углавном скуп општеприхватљивих ставова.

4. *Манифестације анархоидне идеологије у правном нормирању.* — Али у развоју социјализма досад су се изражавале и супротне тенденције, такође штетне али у мањој мери. „*Либертизмом*“ се може назвати тенденција сувишног смањивања и потцењивања улоге државе и права у току изградње социјализма у релативно неповољним околностима. То је такође практична оријентација и идеолошки заснован скуп погледа. С обзиром на нове историске услове то није либерализам класичног типа а ни анархизам какав је у прошлости постојао. Али у њему има извесних елемената тих идеолошких погледа. Јер за овај став је битно истицање да су држава и право само нужно зло и фактор који треба да заузме најмање места у социјалистичком кретању и да за рачун тога остали буду максимално фаворизовани. То је идеологија наивног оптимизма у оцени тешкоћа, идолатрије аутоматизма и кретања без сукоба, хармоничног повезивања различитих друштвених снага.

Извесни уплив овакве тенденције могућ је у условима недовољних историских искустава и поука. А за њено испољавање на плану правног нормирања предуслови се своде углавном на следеће. Нужно је постојање прекомерне децентрализације државе и сувишно дифузионирање и плурализовање политике услед чега настају тешкоће баш када треба водити јединствену политику. Пошто је створен сувише еластичан и распарчан скуп фактора и механизма настаје толика самосталност да то погодује стихији. Нормирање уопште и правно посебно резултат је деловања разних и многих фактора. Зато је оно гломазно, несистематизовано и недовољно ефикасно. Преко њега се тешко могу провести одлучније и далекосежније мере. Оно је и сувише нестабилно и подложно дејствима искрслих противречности. Зато се иза привидно развијеног нормирања крију фактичка кретања чак и против постојећег система правних норми. Уз све то сматра се да треба избегавати вршење принуде и позива се на апстрактни хуманизам. Све то пропраћено је неодмереним и упрошћено схваћеним одумирањем државе и права, итд.

Иако ова тенденција није изразита као прва може се рећи да је донекле била присутна код нас током прошле деценије утолико што су се јављале деформације иначе исправне оријентације. С обзиром на то и примедбе проф. Гамса су у основи прихватљиве (II, с. 86—91).

Закључак. — У разматрању проблема односа норме и друштвене стварности треба увек јасно одредити обим предмета, тј. назначити да ли је реч о тим феноменима уопште или пак о неким историски одређеним нормама и друштвеној стварности у којој се налазе. Али увек се мора одредити право место и карактер норми као интегралних делова те стварности а то значи утврдити њихова специфичност и релативна одвојеност и одређена повезаност са осталим елементима друштвене стварности. На тај начин добија се могућност диференцираног посматрања и анализе разних врста норми и њиховог односа према друштвеној стварности. Јер обичајне, моралне, правне и друге норме и у том погледу се знатно разликују. Карактеристично је при том да су правне норме не само најзначајније него и најсложеније. Као творевине свести оне су објективно детерминисане али и најподобније да достигну највећи степен самосталности, чак толики да изгубе готово сваку везу за стварношћу. И поред тога што се такве норме ослањају на снагу државе и делатност водећих политичких снага, обично се дешава да остану или сасвим неефикасне, да фигурирају само као мисаоне творевине без одговарајућих ефеката у друштвеном животу, или да после краћег или дужег времена долазе у такав сукоб са стварношћу у коме су увек баш оне савладане и одбачене. Кад тако не би било људи би баш помоћу правних норми произвољно моделирали облике свога живота и произвољно мењали и усмеравали токове историје. Ово је јасан показатељ не само објективних оквира у којима су правне норме постављене већ тиме што су само део дате друштвене стварности него и чињенице да су она само један део *правне стварности* или, једноставно речено, *права*.

Др. Стеван К. Врачар